

TAHLİL VE TENKİTLER

E. K. Pekarskiy, Yakut dili lugati. (*Slovar yakutskago yazıka*), Petersburg — Leningrad. 1907 — 1930.

Son yıllarda türkologya sahasında neşredilen çok mühim eserlerden biri ve belki de birincisi *Pekarski'nin Yakut Dili Lûgati*'dir. Bu eser *Radloff* lûgati hacminde, üç ciltten ve 3858 sütun, yani 1929 sayfadan ibaret olup 25 bin kelimeyi ihtiva etmektedir.

Siyasî fikirlerinden dolayı çar hükümeti tarafından *Yakutistan*'a sürülen genç *Pekarski* 1881 de *Yakud Dili*'ni ve halk edebiyatını öğrenmeğe başlamış ve o zamana kadar bu dile dair yazılan eserleri binbir müşkülât içinde elde ederek ilmî edebiyatı takip etmeğe çalışmıştır. Bütün hayatını Yakut türkçesini öğrenip tetkike kasreden *Pekarskiy*, *Yakut. Lûgati* üzerinde tam elli yıl uğraşmıştır. *Yakutistan* gibi *Siberya*'nın hücre bir köşesinde sürgünlük hayatının kıt ve üzücü şartları içinde vücuda getirilen bu eser, metodik mesainin ve kuvvətli azmin neler yapabileceğini göstermesi itibariyle de mühimdir.

Yakutlar, Siberyanın bütün şimali şarkî köşesini, başlıca *Lena* ırmağı havzasını işgal ve şu suretle Türk boylarının en şimalî ve şarkî dâlim teşkil ederler.

Yakutların işgal ettikleri bu saha batı hududundan aşağı *Yini-sey* sahillerinden, doğuda *Ohotsk* denizi kıyılarından cenuba dorğu binbeşyüz kilometre uzanır. Dağlar ve pek çok ırmakları içine alan bu ülkenin ilk yazı ancak *Haziranda* başlar ve yüz gün devam eder.

Yakutlar, Orta Asya ve Altay Türklerinden pek eski zamanda ayrılmışlar ve kapalı bir halde yaşamışlardır. Bunun içindir ki, Yakut lehçesi pek eski zamanlardan başlayarak diğer ırkdaşlarından ayrı bir yönde inkişaf etmiştir. Bütün bu şeraite karşı Yakut lehçesinin Türkçe olduğu üstünkörü bir bakışta bile her Türkün gözüne çarpar. *Yakutistan*'da seyahat etmiş olan *Hermann* adlı bir bilginin (*Lena* ve *Aldan* ırmakları kıyılarında doğmuş olan bir Yakut İstanbul

Türkiyle güçlük çekmeden anlaşabilir) demesi mübalâgalı olmakla beraber aynı sözleri *Vambéry* de tekrar etmiştir.

Hermann'ın sözlerini sert bir dil ile red eden bilgin *Otto Böhtlingk* oldu. Halbuki bunun *Yakut Grameri* adlı eseri için yardımda bulunan *Midendorff* Yakulistandan ayrıldıktan otuz yıl sonra, hatırında kalan Yakutça sözlerle Türkistan Özbek ve kır-gızlariyle anlaşabildiğini itiraf etmiştir (Fergane havzasına dair taslaklar, Petresburg 1882, S. 406).

Yakutlar, kendilerine *saka, saha* ve *Ürenha* adını verirler. Bunlara Yakut adı Ruslar tarafından verilmiştir. Yakut kelimesinin de *Sakha*'nın Moğolca cem edatı olan (ut) lahikasıyla birleşmesinden meydana geldiğini ileri sürenler vardır. *Pekarski*'nin *Yakut Dili Lûgati* işte bu Türklerin lehçesinde bulunan kelimeleri toplamış bir eserdir.

Akademi azasından *Böhtlingk*'in Yakut diline dair klasik eserinin intişarından sonra Yakutçanın pek fakir bir dil olduğu, bütün kelimelerin sayısı üçbini geçmediği söyleniyordu. Halbuki *Pekarskiy* Yakutça üzerine çalışmaya başladığı ilk yıllarda bu iddianın çürük olduğunu anlamıştır (Mukaddeme, s. II).

Pekarskiy'nin çalışma arkadaşı *D. Popov* da (Yakut Dilinin tükenmez bir deniz olduğu) nu söylemiştir.

Pekarskiy eserinin temelini *Böhtlingk*'in *Yakat lûgati* teşkil ediyor. Elli yıllık çalışma mahsulleri bu temel üzerine toplanmıştır.

Fonitik harfler meselesinde *Pekarskiy* ile arkadaşı *Popov* arasında uzun süren bir münakaşa olmuştur. *Pekarskiy*, *Böhtlingk*'in harflerini kullanmak istediği halde, *Popov* Rus misyonerlerinin kullandıkları harflerden ayrılmak istememiştir. Fakat, nihayet o da 70 yaşına geldikten sonra *Böhtlingk* usulünü kabul etmiştir. *Pekarskiy* lûgatındaki Yakutca sözler pek az bir farkla *Böhtlingk*'in fonitik harfleri usulünde işaretlenen Rus Akademik harflerle tesbit edilmiş ve *Böhtlingk*'in harflerinden inhiraf ettiği noktalar da ayrıca gösterilmiştir.

Pekarskiy lûgatının ilk fasikülü 1899 da Yakotsk'ta basılmıştır. Eser derhal İlimler Akademisinin dikkatini celbetmiş, bunun daha ilmi bir şekilde işlenmesi ve basılması için tedbirler alınmıştır. *Radloff* ve *Salemann* gibi beynelmilel meşhur âlimler bu eserin akademi neşriyatı arasında bulunmasını istemişlerdir. Sürgünde bulunan *Pekarski* akademinin tayassut ve yardımıyla 1905 te Petersburg'a getirilmiştir. Lûgatın birinci fasikülü de tekrar işle-

herkek 1907 de akademi damgasiyle neşredilmiştir. Pekarskiy akademik türkiyatçılarla temasından sonra eserini tekrar gözden geçirmiş, Petersburg'un gürültülü hayatı onu sevdiği mevzudan ayırmamıştır. Yakutistan'da nasıl çalıştı ise, Petersburg'da da öyle çalışmıştır. Petersburg değil, akademi hayatı onun hayatında ancak bir değişiklik yapıyor. Bu hayat, onu daha çok ilmi disipline riayet ve hürmete bağlıyor. Lügatin ikinci fasikülü 1909 da, üçüncü fasikülü 1912 de, dördüncü fasikülü 1916 da, beşinci 1917 de altıncı 1923 te, yedinci 1925 te, sekinci 1926 da, dokuzuncu ve onuncu 1927 de onbirinci 1928 de, on ikinci 1929 da, on üçüncü fasikülü de 1930 da çıkmıştır.

Şu suretle üç ciltlik lügatin basımı tam yirmi üç yılda ikmal edilmiş oluyor. Müellif eserin son fasikülüne kadar Yakut diline dair çıkmakta olan yeni tetkikleri ve eserleri de takip etmiştir. Binaealeyh me hazları arasında 1920 de neşredilen eserler de vardır.

Eserim tashihi ve diğer Türk lehçeleriyle mukayesesi için *Radolff, Aleksandr Samoyloviç, Poppe, Malov, Vladimirtsev...* gibi müsteşrikler yardımında bulunmuşlardır.

Pekarski'nin Yakut lügati eski Türk dilinin hususiyetlerini ve etnoğrafyasını tetkik edenler için bir hazine teşkil eder.

Pekarski'den önce yakutlara dair tetkiklerle meşhur olan Seroşevski yakutların destan (Epopé) lerinin zenginliğinden ve destanlardaki bazı sözlerin manası unutulmağa başladığından bahsetmişti (Yakutlar, Petresburg 1896). Pekarskiy de mukiddemesinde bu sözleri tekrar etmektedir.

Kayda şayandır ki *Pekarskiy* bu destanları ve halk edebiyatını tetkik ettikten sonra misyonerlerin Yakutcaya tercüme ettikleri mukaddes kitaplardan istifade ettiğine pişman olmuştur. Çünkü bu kitaplar yakutcaya tercüme edilirken yakut lehçesinin kurallarına göre değil, mukaddes kitapların ibarelerine göre çevirmişlerdir. Bu gibi dinî eserlerde mütercimler mukaddes kitapları tahrif etmekten korkarak yakut dilinin hususiyetine bakmadan aynen çevirmeğe çalışmışlardır.

Pekarskiy lügati türk lehçe lûgatları arasında eşi görülmemiş bir eserdir. Bu lûgat hakkında, sovyetlerin ulûm akademisi azasından Oldenburg haklı olarak, (Yakut lûgali gibi bir kamusa malik olan şark milletleri pek nadir bulunur) demiştir. Bu eşer yalnız konuşma eilindeki sözler değil, destanlar, eski ilâhiler ve

eski tanrılara dair rivayet edilen efsanelerde tasadüf edilen arşayık-kelimeler, Yakut panteonuna giren bütün ilâhların ve yakutların işgal ettiği sahadaki bütün dağ, ırmak, çay, orman, köy, yayla ve saire isimleri de almışlardır.

Yukarda yazdığımız gibi, yakutlar orta Asya ve Altay türklerinden pek erken ayrılıp Siberya'nın ücra bir köşesine sığınmış olduklarından islâm kültürünün istilâ ettiği sahanın dışarısında kalmışlardır.

Bunların yakın komşuları sayılan altaylı ve yeniseyli türklerin lehçelerinde arapça ve acemce kelimer bulunur. Eski türk dininin ananelerine sadık kalan dağlı altaylıların bile, dini rivayetlerinde arapça ve acemce olması muhtemel görülen sözler vardır. Yakutlarda ise acem - arap kültürü tesiri görülüyor. Bu lehçede yabancı olduğunda şüphe olmiyan kelimeler son asırda girmiş ve halâ da girmekte olan rusça kelimelerdir. Yabancı olması muhtemel bulunan eski kelimelerden bir kaçma dair mütalealarımızı yazmak istiyoruz.

1) Toyon : Bu kelime büyük ilâhlara (iyi ve kötü tanrılara) sıfat olarak kullanılıyor *Arı Toyon, Arkak Toyon, Tan Taralay Toyon, Ulu Toyon, Bour Toyon* ve saire gibi. Uygur Buda metinlerinde ve Divanı Lûgatittürk'te tasadüf edilen bu kelimeyi Avrupalı türkiyatçılar Çince *rahip* manasındaki *Tay-yen* kelimesinin bozuntusu sayarlar (Bang, Index. 47). Eğer bu iddia doğru ise yakutçadaki *Toyon* kelimesi budizmin pek eski hatırası sayılabilir. Fakat, turkoloğların iddiasına rağmen, Buda metinlerindeki *Toyn* (rahip) kelimesi de eski türkçe bir kelime olsa gerektir. *Toyn* kelimesi, budizmin intişarından önce *Divanı Lûgatittürk*'ün *Tudun* kelimesine verdiği "köyün kâhyası, su taksim edici" (cilt III, S. 335) manaya yakın bir manada kullanılmış olur. Eski Bulgar, Avar ve Hazar'larda *Tuzun* bir unvan olarak kullanıldığı görülüyor. Orhon kitâbelerinde de bir rütbe adı olarak *Tudun*, kelimesi vardır. Yakutçadaki *Toyon* kelimesine gelince; bunun pek çok müştakkatı olduğu görülüyor. Alelade sözlerde *etendi* ve *bey* yerine kullanılıyor. Dilimizde hâkim, hükümet sürmek, memuriyet, idare, muhâkeme, muhakemeye müracaat... gibi sözlerle ifade edilen bir çok mefhumlar yakutçada *Toyon* kelimesinin muhtelif müştaklariyle ifade olunuyor. Şayanı dikkattir ki *Toyon* kelimesi Pekarski'nin verdiği malûmata göre, *etendi* ve *bey* manasında bütün Şimali şarkî Asya ve

şimali garbi Amerika kavimleri arasında kullanılıyormuş. Bize göre, *Toyon* kelimesi eski türkçe bir kelime olup, yakutlarda kullanıldığı gibi *tanrı* ve *kabile reisi (bey)* manasını ifade etmiştir. Türkçe Buda metinlerinde rahip manasına kullanılması yeni devirlere aittir. Kâşgarlı Mahmut zamanında *Todun* ile *Toyn*, kelimelerinin bu kökten geldiği unutulmuş, ayrı ve mütsakil kelime sayılmışlardır. İhtimalki, Anadolu Alevilerinin ve bazı Türkmen oymaklarının kullandıkları mana ile *Torun — halife* kelimesini de *Tozun — Toyun*, kelimesinin «r» li şekli olabilir (*Tozun — Torun* kelimeleriyle de mukayese ediniz).

2) **Makta:** Yakut türkçesine arapçadan geçtiği zannedilebilecek kelimelerden mühimleri *maktamak* (metetmek), *mal* (servet ve mülk), *Tası* (tazir, tedip) kelimeleridir. Halbuki, Pekarski lüğatinden bunların da arapça ile katiyen münasebetleri olmadığı görülmektedir.

Maktamak (metetmek) kelimesi Anadolu türkçesinden başka bütün türk lehçelerinde müşterektir. Yakutlarda bu kelimenin pek çok müştakları olduğu görülmektedir.

Mahtabl — teşekkür; *mahtabillah* — metedilmiş; *mahtai* (v) — meth ve sena etmek, hürmet göstermek; *mahtayı* — hayret etmek; *Mahtal* — minnet, meth; *mahtagai* — kaside, methiye; *mahtan* (v) — kendisini metetmek ve ilâh (II. 1539-1540). Bu kelime türklerle komşu olan ve eski zamanlardanberi türk kültürü tesiri altında bulunan moğol ve mançularda da aynı manada kullanıldığı gösterilmiştir (Mançu dilinde *maktambı* — metetmek; moğolcada *magtagal* — kaside, methiye; Büretçede *maktaha* (v) — metetmek).

3) **Mal:** *Mal* kelimesi de bütün orta Asya Turanı kavimlerinde müşterek bir kelimedir. Rus âlimlerinden E. D. Polivanov bu kelimenin Kora dilinde *at* manasında kullanıldığını yazıyor ve bazan *mari* şeklinde söylendiğine göre eski şeklinin de *mar* olduğuna hükmediyor. Moğolcada *at* manasındaki *morin*, kalmukçadaki *moren*, rusçadaki *merin*, (iğdiş edilmiş at) kelimelerinin kökünü *mal*, *mar* olarak tesbit ediyor (Âli mekteplerde Şarkiyat öğrenen talebeler için lisaniyata methal, Leningrat 1928, S. 52).

Yakutçada *melasin* — takdis, işret meclisi, âyan ve merasimle yapılan ziyafet (II. 1510) olduğuna göre *mal* kökünün pek eski devirlere ircaı lâzım gelir.

4) **Tasir**: (III. 2600 — değnekle ceza verme, tazir, tedip). Bu kelimenin de arapça *tazir* kelimesiyle alâkası olmadığı görülüyor. Bu kelime şamar vurmak manasındaki *Tasiy* (v) dendir ki âltaycadâ *Taymak* moğolcadâ *tası*, Bütretçede *Taşa* aynı manadadır.

Malûmdur ki eski türkçedeki *biti* (yazi, kitâbet) kelimesi türkologlara ve sinologlara göre, çince *piet* kelimesinin türkçeleştirilmiş şeklidir (Bang, Index. 15). Pekarskiy lügatinde bu kelimenin daha eski manasını gösteren bir çok kelimeler vardır ki türkologların iddiasına karşı şüphelerimizi takviye etmektedir:

Bitten (v), **Bütten** (v) — âlâmet veyahut bir işarete malik olmak; bir işarete bakarak anlamak ve bilmek.

Bittah — âlâmetlere ve işaretlere bakıp istikbali keşfetme istidadına malik insan; rüya yorumcu.

Biçik — ziynet, oyma (altayca: Yazı, kitap).

Bit — istikbali keşfe yarıyan âlâmet, nişan, işaret.

Büt — âlâmet, işaret, kehânet.

Görülüyor ki *biti* kelimesinin türkçe kökü daha eski ve yazının daha keşfolunmadığı bir devre aittir. Yazı ve kitâbet ise Yakutçada *suruk*, yazmak *suruy* kelimeleriyle ifade olunur (Çuvaşçada *Sur* yazmak).

Yakutçaya son yıllarda giren kelimelerin hepsi rusçadır. Bunlar yüzde 15 i buluyorlar.

Yakut dili, yeni kelimeler yaratmakta başka türk lehçelerine nazaran fevkalâde büyük bir kudret gösterdiği görülmektedir. Meselâ *Ayr* (iyi, mukaddes, halketme) kelimelerinden:

Ayı Toyon — Mukaddes (arı) tanrı.

Ayısıt — insanlara refah ve saadet temin eden ilâhların heyeti mecmuası ve çocuk hâmisî ilâhe.

Ayilah — işe yarıyan mahlûk, allahla birleşen.

Ayıs — muavenet, yardım.

Ayaçcı — dünyanın hâlıkı.

Ayılmak — iyilik etmek.

Ayılıgı — fizyonomi, vicdan, karakter.. gibi kelimeler üremiştir.

Ruscadan aldığı kelimeleri bile Yakutçada bulunan bir kökle bağlaması da dikkate değer. Meselâ, rusca *apteka* (eczahane) kelimesini *Emtieke* diye Yakutlaştırmıştır ki *em* (ilâc, yardım) kelimesine bağlamıştır (Pek, S. 262).

Pekarskiy lûgatında Yahut mitolojisinde zikredilen binden fazla ruh ve ilâh atları ve kültle ilişkili sözler vardır. Bu gibi kelemeler muhtelif eserlerden (eserin mukaddimesinde ve III üncü cildin sonunda gösterilen bibliografyaya göre Pekarskiy yakutlara dair yazılan 118 kitaptan istifade etmiştir) ve müellifin bizzat topladığı halk rivayetlerinden misaller getirilmek suretiyle izah edilmiştir ki, Yakutlarda saklanan eski türk mitolojisini öğrenmek ve bu güne kadar öğrenilen kısmını kontrol etmek için kıymetli maddeler vermektedir. Seroşefski ve Troşimanski gibi âlimlerin Yakut diline ait yazdıkları eserlere dayanarak Avrupa'da ve oradan da naklen bizde eski türk diline ve mitolojisine ait klişeler halinde tekrar edilen bütün malûmatın yeni baştan tetkikini Pekarskiy lûgatu türkolojinin yeni meselesi olarak meydana koymaktadır.

Pekarskiy lûgatide başka türk lehçeleriyle mukayeseyi de göz önünde tuttuğu halde bu cihet istenildiği derecede mükemmel olmamıştır. Bu cihetin mükemmel olmamasından dolayıdır ki bazı kelimeler istifham damgasını taşıyorlar. Meselâ (arızalı, yokuşlu) manasında olan *adırı* kelimesine 1,30 istifham konulmuştur. Çağataycada ve kırgızcadaki *adır* kelimesile mukayese edilirse fikrimize göre, istifhama lüzum kalmazdı, Bu kelime ile bir kökten olduğu zannedilen *adarıy* ve *adar* (1) kelimeleri de başka türklerdeki *adra* ve *adraymak* kelimeleriyle mukayese edilebilirdi (Rad. I).

Pekarskiy bazı öz Yakutca sözlerin Ruscadan alındığını zan etmiştir. Bunlardan biri *ebet* sözüdür (S. 217). Bunun rusca *Ved'deu* bozulmuş olacağına zahip olmuştur. Halbuki bu kelime garp türkçesinde *evet*, divanı lûgatütürkdeki *met*, kazan türkçesindeki *bet* sözlerinin Yakutçadaki şekli olduğu açık ve bellidir.

Son günlerde aldığımız malûmata göre, Pekarskiy bu yılın yazında ölmüş ve menkûliğe kavuşmuştur. Göya bu zat Yâkut lûgatı'nı bitirmek için yaşamış gibi onun ikmalini müteakip bu acuna veda etmiştir.

Hayatını türk boylarından birinin tetkikine hasreden ihtiyar ve saygılı bilginini adı bütün türk ilim dünyası tarafından daima hürmetle anılacaktır. Onun yalnız eseri değil, bütün hayatı türk kültürü sahasında çalışan ve çalışmak istiyen gençlik için bir nümune olmağa değer.

Yirmi yaşında; menfada, Siberya'nın en soğuk mmtakasında.

yabancı bir millet ve bin bir sefalet içinde başladığı iş üzerinde sebat ve azimle yarım asır çalışan Pekarskiy hakikaten hepimiz için nümune olabilir. Bizim bütün kusurlarımız, ırki zekâımızda değil, her sene bir mevzua hücum ederek altı ay sonra diğer mevzua geçmemizde, bir sahada sebat göstermememizdedir.

Büyük ve ölmez işler azim ve sebat mahsulüdür.

Abdülkadir İnan

N. İ. Aşmarin, Çuvaş dili lügati, (*Slovar çuvaşskago yazıka: Thesaurus Linguae Tsehuvasehorum*) I-V, Kazan — Çubuksar, 1928 — 1930.

Son yıllarda neşrolunan mühim türk lehçe lügatlerinden biri geçen yıl vefat eden Profesör Aşmarin'in *Çuvaş Dili Lügati* dir. Profesör Aşmarin Çuvaş dili üzerinde uzun yıllar çalışmıştı. Çuvaş lüğatinin ilk cildini (335 sahife) 1928 de, ikinci (230 sahife), üçüncü (363 sahife) ve dördüncüyü (352 sahife) 1929 da ve beşinci cildini de (420 sahife) 1930 da neşretti. Bu beş cilde a, e, i, ı, u (o), ü, â, ê, y, v harflerile başlayan sözler girmiştir. Çuvaş dilinde 27 harf olduğuna göre niye 17 harf kalmıştır. Profesör Samailoviç'in ağızdan verdiği malûmata göre lüğatin kalan kısmı müteveffa müellifin talebeleri tarafından hazırlanmaktadır.

Malûmdur ki, Çuvaş dili türkologlarla finologların dikkatini çoktanberi celbetmiş ve bu dile dair, Rus, Fin, Macar âlimleri tarafından epice araştırmalar yapılmıştır. Bununla beraber son zamanlara kadar bu dilin bütün kelimelerini içine alan lügat kitabı yoktu. N. İ. Zolotnitski'nin *Çuvaş lügati* (111 sayfa, Ural-Altay dillerinde birbirine benziyen kelimeler cetveli, itikatlar, örf âdetler ilâve edilmiş. Hepsi 277 sahife) ve ortodoks misyonerleri tarafından tertip edilen Rusça - Çuvaşça lügat kitabı gibi eserler ise ancak gündelik yaşayışta gerekli olan kelimeleri toplamışlardı. Aşmarin'in lügati ise Çuvaş dilinin bütün kelimelerini toplamağa çalışmıştır. Kişi, köy, kasaba, şehir, dere, ırmak ve sairinin adlarını (ismi hasları), bugün manası unutulmuş sözleri, şamanlık devrinin âyin ve merasimlerine, inanmalarına ait sözleri tesbit etmiştir.

Manaları unutulmuş olan kelimeleri eski şamanî dualarından tekerleme ve hikâyelerden almıştır. Bu gibi kelimelerin kullanıl-